

Velden, S. van der, *Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)* (Amsterdam 2005)

Met dank aan uitgeverij Aksant

Hoofdstuk 7

De centralisatie ten top, 1940-1970

De ontwikkelingen leken voor de sociaal-democratie aan het eind van de dertiger jaren de goede kant op te gaan. De vakbeweging kreeg steeds meer erkenning door de natuurlijke tegenstanders, de ondernemers, als vertegenwoordiger van de factor arbeid. Ook de derde speler op het terrein van de arbeidsverhoudingen, de overheid, was een heel eind op streek in erkenning van de grote vakcentrales. In 1939 kwam bovendien voor het eerst in de geschiedenis zelfs een socialist in de regering en daarmee kregen de arbeiders een vertegenwoordiger in het hart van de politieke macht. De ontwikkeling werd echter onderbroken door de Tweede Wereldoorlog. Nederland raakte in deze oorlog wel rechtstreeks betrokken en het leed dat de bevolking is aangedaan, was daardoor onvergelijkbaar veel groter dan tijdens de vorige wereldoorlog, toen ons land aan de zijlijn stond.

Tijdens de oorlog groeide de gedachte dat de vakbeweging in het Nederland van na de oorlog een veel grotere rol moest krijgen. De erkende vakcentrales kwamen, hoe cynisch dit ook klinkt, in die zin als grote winnaars uit de oorlog. Die grote rol kregen ze ook daadwerkelijk in het systeem van arbeidsverhoudingen dat tot 1970 heeft bestaan. Aan deze rol hing echter wel een prijskaartje.

Op 10 mei 1940 stak het Duitse leger de grens met ons land over. Ondanks moedig verzet van Nederlandse soldaten was de overmacht te groot en na het bombardement op Rotterdam capituleerde Nederland. Het land ging vijf duistere jaren tegemoet. Nederland kreeg net als in de jaren 1914-1918 een oorlogseconomie met grote staatsinvloed. In het begin leek het allemaal nog mee te vallen. Weliswaar vaardigde de bezetter een stakingsverbod uit, maar daar maakten de meeste mensen zich niet erg druk over. Het leven hernam zijn gewone loop, mensen gingen voor zover mogelijk naar hun werk en er gingen stemmen op om zich maar neer te leggen bij de nieuwe orde, want het zag er niet naar uit dat enig land de Duitse opmars zou kunnen stoppen. De sfeer zou echter binnen het jaar geheel omslaan. De Duitse aanval op Engeland werd afgeslagen en dit ontnam de bezetter zijn aureool van onoverwinnelijkheid. De prijzen stegen in een hoog tempo terwijl de lonen waren bevroren. Doordat de economie afgesneden was van de wereldmarkt ontstond voor steeds meer goederen schaarste. Deze schaarste werd bestreden met rantsoenering en een bonnensysteem.

Het aantal werklozen liep ook snel op. Voor hen gingen de autoriteiten met toenemende ijver aan de slag; ze konden zich melden voor werk in Duitsland! In juli 1940 hadden echter reeds bijna zeventuizend van hen dit geweigerd, waarmee ze overigens wel hun uitkering verspeelden. In diezelfde maand ontbood de bezettende macht het voltallige bestuur van het NVV. Dat kreeg te horen dat de nazi Woudenberg de leiding over zou nemen.

Protest werd door de NVV-leiding slechts mondjesmaat aangetekend, want men was van mening dat de organisatie in stand moest blijven. De grootste vakcentrale van Nederland werd zonder noemenswaardig protest met een pennenstreek aan de nazi's overgeleverd.

Heel anders ging het met het NAS. Dat werd samen met andere linkse organisaties verboden. De confessionele vakcentrales CNV en RKWV daarentegen mochten vooralsnog blijven voortbestaan. De vijfde grote vakcentrale die Nederland in die dagen telde, de neutrale *Nederlandse Vak Centrale* (NVC), ging voor het jaar om was zonder tegenstribbelen op in het gelijkgeschakelde NVV.

De Nederlanders herkregen langzaam hun moed, omdat ze er geen flauwe notie van hadden met welke barbaarse straffen ze konden worden geconfronteerd. De eerste staking dateert uit de zomer van 1940, toen werkverschaffingarbeiders in Leeuwarden het werk neerlegden. Voorlopig was deze actie een uitzondering, hoewel er aan het eind van het jaar nog andere stakingen plaatsvonden in de werkverschaffing. Inmiddels toonden de Nazi's steeds meer hun antisemitische aard. De vele duizenden Amsterdamse joden kregen te maken met pesterijen en mishandelingen. Toen een patrouille van de Duitsers zich toegang trachtte te verschaffen tot een joodse ijssalon, verdreef de eigenaar hen met ammoniak. De bezetter greep dit aan voor een razzia op 22 en 23 februari, waarbij meer dan vierhonderd mannen werden weggevoerd.

Nadat leden van de illegale communistische partij (CPN) de gemeentearbeiders hadden opgeroepen om uit protest het werk neer te leggen en dit ook – zij het aarzelend – gebeurde, verspreidde de staking zich als een olievlek over de rest van de stad. Ook de CPN was hier niet op voorbereid. Na de eerste aanzet, die inderdaad door CPN'ers was gegeven, onttrok de beweging zich aan iedere controle.

De Duitsers waren aanvankelijk verrast door de massaliteit van de beweging, maar herstelden zich snel. Met grof geweld, waarbij negen doden vielen, werd de staking neergeslagen. Later werden nog eens achttien mensen geëxecuteerd. Het was de Nederlandse bevolking nu duidelijk dat met de bezetters niet viel te spotten en aan de reeks, vol vertrouwen gevoerde, acties kwam vrijwel een einde. Het NVV veroordeelde de Februaristaking van 1941 en dat gaf aan dat van het NVV voor de arbeiders niet veel meer viel te verwachten. Ook werd de organisatie genazificeerd. Alleen in Twente werd tegen de veranderingen geprotesteerd en liepen de leden massaal weg. Elders gebeurde dit niet.

CNV en RKWV kwamen in juli 1941 ook onder toezicht van Woudenberg van het gelijkgeschakelde NVV te staan. Bestuurders namen ontslag en veel leden bedankten voor het lidmaatschap. Bij de katholieken gebeurde dat na een herderlijk schrijven van de Nederlandse bisschoppen. Binnen het CNV heerste daarentegen de principiële houding 'Wij zijn *christelijke* vakbeweging of wij zijn *niet*'. Het weigerde het toezicht van Woudenberg te aanvaarden. Het CNV werd daarop door de bezetters als straf opgeheven, maar het bestaan van het RKWV sleepte zich nog een jaar voort. Dat tweederde van de NVV-bestuursleden die nu met toezicht op de katholieke organisatie werden belast al voor de oorlog bij het NVV werkte, heeft binnen de Nederlandse vakbeweging zeer veel kwaad bloed gezet. Deze bestuursleden werden uiteraard als collaborateurs gezien. Bij de fusie tussen NVV en de katholieken eind jaren zeventig speelde dit oude zeer nog steeds een rol. De werkgeversorganisaties uitten trouwens wel protest tegen de gelijkschakeling van de vakbeweging. Voor straf werden zij door de Duitsers in augustus 1941 opgeheven.

In 1942 maakten de Duitsers tenslotte een eind aan alle nog bestaande illusies over een vrije vakbeweging. De bezetter hief op 1 mei 1942 het NVV op en liet het opgaan in het nationaal-socialistische *Nederlands Arbeids Front* (NAF) naar Duits model. Nu was voor de meeste leden de maat vol. Bij Stork in Hengelo kwam het zelfs tot een korte staking toen NVV-bestuurders het terrein betraden om de gelijkschakeling in het Arbeidsfront te

rechtvaardigen. In datzelfde jaar kwam het nog een beperkt aantal malen tot stakingen in Nederland.

Het jaar 1942 is vooral ook van groot belang omdat in dat jaar de Duitse oorlogskansen definitief keerden. De Russen sloegen aan het eind van dat jaar de aanval van de Hitler-legers op Stalingrad af. Voor de mensen in de bezette gebieden was van een komende Duitse nederlaag echter nog niet veel te merken. Economisch ging het steeds slechter, want de Duitsers ondervonden de negatieve gevolgen van de tegenvallende oorlog tegen de Sovjet-Unie. Om deze tegenvaller op te vangen, werd een steeds groter beroep gedaan op de bezette gebieden. Reeds in december 1941 was winterkleding gevorderd voor de Duitse soldaten in Rusland, maar daar zou het niet bij blijven. Metaal, fietsen, meubilair zouden volgen, tot uiteindelijk zelfs de hele Hoogovenfabriek werd ontmanteld en naar Duitsland vervoerd. Voor de bevolking van Nederland bleef steeds minder over.

In 1942 begon ook de massale deportatie van joden. Een deportatie die eindigde met de moord op meer dan honderdduizend Nederlandse joden. Van openlijk verzet hiertegen, zoals tijdens de Februaristaking van 1941, was nu geen sprake meer. Verzet kwam nog wel tot uiting in hulp aan onderduikers, joden en andere door de Duitsers gezochte mensen. Toch zou het nog eenmaal tot massaal verzet komen tegen maatregelen van de bezetter. In 1943 brak een ongekende, spontane staking uit tegen het weer in gevangenschap willen nemen door de Duitsers van de voormalige Nederlandse krijgsgevangenen. Deze begon op 29 april bij Stork en verbreidde zich snel over Nederland, behalve de provincies Holland en Utrecht. In totaal waren er enkele honderdduizenden arbeiders in staking tot het standrecht werd afgekondigd. Uiteindelijk gingen de meeste mensen op 3 mei weer aan het werk. De staking heeft geen enkel concreet resultaat opgeleverd, maar wel een psychologisch: de geest kreeg hierdoor een impuls voor verder verzet tegen de Duitse bezetting.

Ondertussen zetten de Duitsers hun plundering van het land voort. Niet alleen goederen werden geroofd, maar ook meer dan 500.000 mannen werden als slaaf naar de Heimat gevoerd. Ze werden in heel Duitsland tewerk gesteld, onder vaak zeer gevaarlijke omstandigheden. De Engelsen en Amerikanen waren er namelijk toe over gegaan om massale bombardementen op steden en industriegebieden uit te voeren. Inmiddels verslechterden de omstandigheden in Nederland. Veel gezinnen waren uit elkaar gerukt door de deportatie van dwangarbeiders en de schaarste aan een flink aantal producten nam toe zonder overigens direct tot hongersnood te leiden. Wel moesten steeds meer producten op de zwarte markt worden gekocht wat inhield, dat de werkelijke prijzen vaak ver boven de officiële lagen. Ondanks de toenemende terreur en de verslechtering van de levensomstandigheden groeide de hoop op een goede afloop. Vanuit het verzet kwamen plannen tot stand hoe de naoorlogse samenleving eruit zou moeten zien.

Visies op de toekomst

In 1943 maakten linkse vakbondsactivisten, waaronder veel communisten, plannen voor de oprichting van een eenheidsvakbeweging. De vooroorlogse verdeeldheid in een handvol vakcentrales moest in hun opvatting na de oorlog niet terugkeren. Omdat alle arbeiders werden geacht dezelfde belangen te hebben, zouden die belangen ook het best kunnen worden gediend in één enkele organisatie. Over de terugkeer van de vroegere NVV-leiding werd in deze kringen uiterst negatief gedacht, het NVV had zich immers tot aan de oprichting van het Arbeidsfront op zijn zachtst gezegd gecompromitteerd. Onder de leiders van de vooroorlogse vakcentrales gingen ook stemmen op om samen te gaan, maar mede onder invloed van een van de directeuren van Heineken, Stikker, sprak kardinaal De Jong zich uit tegen een dergelijk samengaan van de vakbeweging. Toch kwam het wel tot samenwerking en daartoe

richtten NVV, RKWV en CNV in 1943 een *Raad van Vakcentralen* (RvV) op. Deze raad stelde zich ten doel de ‘algemene sociaal-economische en sociaalhygiënische belangen van de werknemers te behartigen.’ Voorwaarde voor dit samengaan was een doorsnijden van de band tussen NVV en SDAP. Ger Harmsen en Bob Reinalda merkten in hun studie naar de geschiedenis van de vakbeweging uit 1975 op, dat het NVV nu pas een echte zuil werd naast de christelijke zuilen. Het NVV had altijd opengestaan voor alle arbeiders, van welke gezindte dan ook. Door de in de RvV aangegane samenwerking werd het echter vrijwel onmogelijk om onder christelijke arbeiders leden te werven; de bestaande verhoudingen werden zagezegd bevroren. Overigens betekende deze samenwerking op hoog niveau niet dat de tegenstellingen waren overwonnen. Katholieken mochten nog steeds geen lid van een socialistische organisatie worden en in 1954 werd deze regel zelfs nog eens bevestigd door de bisschoppen.

De bestuurders van de vroegere vakcentrales gingen niet alleen met elkaar, maar ook met de ondernemers een samenwerkingsverbond aan. Op initiatief van dezelfde Stikker, die zich zorgen maakte over een samengaan van NVV en RKWV, werd in hetzelfde jaar 1943 de *Stichting van de Arbeid* opgericht. Deze stichting had onder andere ten doel om in het belang van de bedrijfspvrede duurzaam overleg tussen werkgevers en werknemers te bevorderen. Let wel, deze organisaties, RvV en Stichting, werden feitelijk reeds tijdens de bezetting opgericht met het oog op de naoorlogse situatie.

Voorlopig was het echter nog niet zover. Weliswaar rukten de Russische legers vanuit het oosten op en werden de Duitse en Italiaanse legers in Afrika verslagen, maar in West-Europa leken de Duitsers vooralsnog oppermachtig. Pas in juni 1944 landden de geallieerde legers in Frankrijk en daarna ging het wel hard. Binnen een jaar zou de Tweede Wereldoorlog ten einde komen. Eerst zouden echter nog vele doden te betreuren zijn. Op 17 september lanceerden Amerikanen, Engelsen en Polen een aanval bij Arnhem en Nijmegen om zo in één keer Nederland te bevrijden en door te stoten naar noordwest Duitsland. Om deze actie te ondersteunen gaf de Nederlandse regering in ballingschap opdracht aan de werknemers bij de *Nederlandse Spoorwegen* om het werk te staken. De spoorwegen kwamen stil te liggen, maar de aanval van de geallieerden ook. Slechts Limburg en delen van Brabant waren bevrijd en kwamen onder een militair gezag te staan. Naast het militair gezag kwam de OrdeDienst tot stand die onder leiding van prins Bernhard trachtte ervoor te zorgen dat de maatschappelijke rust veilig werd gesteld. Dit werd door de bevolking niet altijd op precies gesteld, wat moge blijken uit enkele bijnamen die het gezag ten deel viel volgens een getuigenis voor de Parlementaire Enquêtecommissie. ‘De WA van den Prins’, ‘O(ranje)-D(ieven)’ en ‘Gestapo van de Prins’ zijn zomaar enkele van de gangbare termen waarmee de OD werd aangeduid. Het mag dan ook niet verbazen dat al snel na de bevrijding van het zuiden, daar diverse stakingen uitbraken zoals in de mijnen en bij Philips in Eindhoven. Ook roerde de eenheidsvakbeweging zich.

Met een stagnatie in de geallieerde opmars was geen rekening gehouden. Gezien de voedselvoorziening van west Nederland, begon de spoorwegstaking van 1944 in een ongunstige periode, maar in Londen vond men tot het einde toe dat de staking toch moest worden doorgezet. Ook toen in de winter van 1944-45 duidelijk werd dat er honger werd geleden in de grote steden in het westen van het land.

Niet alleen in bezet Nederland, maar ook door de regering, die sinds mei 1940 in Londen was gevestigd, werden plannen gemaakt voor naoorlogs Nederland. In juli 1944 vaardigde ze het *Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen* (BBA) uit. Hierin werden regels opgesteld voor de arbeidsverhoudingen. Zeer belangrijk daarin was de rol van de *Rijksbemiddelaars*. De vooroorlogse rijksbemiddelaars werden nu samengevoegd tot een college met beslissende bevoegdheden op het gebied van lonen en arbeidstijden. Inmiddels naderde de oorlog dan toch zijn einde. In het westen van Nederland werd, zoals gezegd, door delen van de bevolking honger geleden en overleden hierdoor meer dan twintigduizend

mensen, terwijl enkele honderden kilometers naar het oosten het Duitse rijk ten onder ging. Op 5 mei 1945 ondertekenden de Duitse strijdkrachten de capitulatie in Nederland en was het tijd om te feesten.

De naoorlogse onvrede beteugeld

Na de eerste euforie over de herwonnen vrijheid ontstond al snel onvrede. Onvrede over de voortdurende armoede, onvrede over de geringe straffen voor hoge heren die hadden gecollaboreerd. Een stakingsgolf was het resultaat van deze onvrede. Een van de eerste stakingen brak reeds uit in september 1944 op de mijn Maurits. De mijnwerkers hier legden het werk neer uit kwaadheid over het aanblijven van de functionarissen die in de oorlog een minder frisse rol hadden gespeeld. Zelfs Frans Dohmen, de populaire katholieke vakbondsman, zag geen kans om de mannen weer aan het werk te krijgen. Er restte de directie niet anders dan bakzeil te halen. Deze actie was de aanleiding tot het oprichten van een nieuwe bond, die buiten de bestaande stromingen kwam te staan.

De reeds genoemde activisten die streefden naar een eenheidsvakbeweging zetten deze nog vage organisatie om in de Eenheids Vakcentrale (EVC). De drie vooroorlogse vakcentrales lieten zich met de stakingsgolf niet in. Zij koesterden hun rol in het nieuwe stelsel van arbeidsverhoudingen en wensten deze niet in gevaar te brengen. Ook meenden de bestuurders oprecht dat wederopbouw als eerste op de agenda stond en stakingen het land op de rand van de afgrond zouden brengen. Zelfs in EVC-kringen deed deze opvatting opgeld en in deze periode werden stakingen nog niet van harte gesteund. Binnen de EVC speelden de communisten een vooraanstaande rol. De CPN die door haar verzetsverleden op tamelijk veel sympathie in de samenleving kon bogen (in 1946 haalde ze tien procent van de stemmen bij de kamerverkiezingen), hoopte op eventuele deelname aan de regering. Ook voor de EVC leken de kansen op erkenning door overheid en werkgevers in deze periode nog aanwezig en zelfs werd van beide kanten een fusie tussen EVC en NVV overwogen. Het zou er echter niet van komen. De verwevenheid tussen EVC en CPN leidde tot een uittocht van leden. Zoals de Rotterdamse havenarbeider Arie Slaager schreef: 'Allengs komt de EVC in duidelijk communistisch vaarwater en dan is het voor mij afgelopen. Ik keer weer naar de Centrale Bond terug.' Een groep radicalere leden vertrok ook, maar dezen stichtten een nieuwe organisatie, het OVB.

Als er op nationaal niveau al enig draagvlak voor erkenning van de EVC had bestaan, dan gooiden de internationale ontwikkelingen roet in het eten. De heersende machten waren het er roerend over eens dat een naoorlogse revolutionaire golf zoals de wereld die in de jaren 1917-1920 had gezien, niet nog eens mocht plaatsvinden. Een van de beleidsmakers van de Verenigde Staten na de oorlog, John Kenneth Galbraith, beschreef deze plannen in zijn economisch testament dat in 1994 verscheen. Consumptiegoederen werden in alle landen gerantsoeneerd terwijl tegelijk de loon- en prijsontwikkeling aan banden werden gelegd. Zo hoopte men te voorkomen dat grote inflatie weer een kans kreeg. Daarnaast verstrekten de Verenigde Staten aan Europa de naar de bedenker genoemde Marshall-hulp. Door deze hulp kwamen gigantische bijdragen de oceaan over die van groot belang zijn geweest bij de wederopbouw van 'de oude wereld'. Mede hierdoor was het mogelijk dat Nederland al in 1950 economisch weer op het peil van voor de oorlog stond.

De genoemde inkomenspolitiek en hulp gingen hand in hand met een repressiepolitiek die werd versterkt door de groeiende afstand tussen de Sovjet-Unie en het Westen. Al vrij snel

na de overwinning op Duitsland viel het monsterverbond namelijk uiteen en keerden de partijen zich weer openlijk tegen elkaar. Alles en iedereen in het westen die zich verzette, werd beschouwd als handlager van Moskou. Voor deze mensen konden de gevolgen groot zijn. Soms werden ze zelfs brodeloos gemaakt, maar het duidelijkst komt deze politiek tot uiting in het verbond dat de vakbeweging aanging met de behoudende krachten. Het bestuur van het NVV ging zelfs zover dat het samenwerkte met de inlichtingendienst om radicale krachten in toom te houden.

Drie factoren werkten zo samen om een radicale vakbeweging de wind uit de zeilen te nemen. Deze waren: repressie, economisch herstel en het optreden van de communisten. Toen in 1950 de economie was hersteld, speelden ook NVV, KAB en CNV weer dezelfde rol als voor de oorlog. Met dit verschil dat ze een grotere invloed kregen op de arbeidsverhoudingen.

De geleide loonpolitiek

In oktober 1945 kwam de regering met het nieuwe Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen, een voortzetting van het BBA uit 1944. In het BBA werden nogmaals de verregaande bevoegdheden van het College van Rijksbemiddelaars (CvR) vast gelegd. In feite werd voor de komende twintig jaar bepaald hoe de ontwikkeling van de lonen zou plaats vinden. Het CvR kreeg beslissingsmacht over alle lonen en andere arbeidsvoorwaarden, zij het dat de minister toezicht hield op het college. Een belangrijke nieuwe regel was artikel 19, waarin de bepaling stond dat het college het advies in diende te winnen van de Stichting van de Arbeid. Het regeringsorgaan CvR mocht dus pas beslissingen nemen nadat het aan de werkgeversorganisaties en de vakbonden had gevraagd wat deze ervan vonden. Hiermee ontstond het verschil tussen erkende en niet-erkende vakbeweging, want organisaties zoals EVC en OVB zaten niet in de Stichting en werden dus ook niet om advies gevraagd.

Het is heel begrijpelijk dat de nieuwe rol voor de vakbeweging door velen als een bekroning werd gezien. Een bekroning voor het gedurende tientallen jaren vragen om en streven naar erkenning. De factor arbeid kreeg nu eindelijk via zijn vertegenwoordigende organen zijn rechtmatige plaats onder de zon. In 1950 kwamen daar nog twee wettelijke regelingen bij die dat beeld versterkten. Eerst de Wet op de Bedrijfsorganisaties. Door deze wet kwam de Sociaal-Economische Raad (SER) tot stand, die de regering moest adviseren op een breed gebied van zaken op sociaal en economisch terrein. De SER bestond en bestaat uit 45 leden: 15 ondernemers, 15 door de regering aangestelde onafhankelijke deskundigen (de Kroonleden) en 15 vertegenwoordigers van de erkende vakcentrales. Het denken in bedrijfsschappen leidde er toe dat binnen de centrales een beweging ontstond om de vakbeweging ook volgens bedrijfsschap te organiseren. Dergelijke gedachten bestonden binnen de vakbeweging al enkele tientallen jaren omdat er zeer vaak sprake was geweest van grensgeschillen tussen de bonden. Hoorde een beroep tot de landbouw of tot de industrie, zijn loodgieters bouwvakkers of metaalarbeiders? Reeds in 1946 kwamen de drie vakcentrales met een gezamenlijk rapport waarin voorstellen werden gedaan om de vakbeweging te organiseren in vijftien bedrijfsgroepen. Het gevolg was een reorganisatie waarbij diverse beroepsgroepen samen gingen in een enkele organisatie. Een goed voorbeeld hiervan laat de geschiedenis van de transportorganisatie zien. In 1951 ging de *Centrale Bond van Spoor-, Tram, ATO- en Van Gend en Loospersoneel* samen met de *Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel* en de *Algemeene Bond van Spoorwegpersoneel* in de *Nederlandse Vereniging van Vervoerspersoneel*. Vijf jaar later sloot de *Centrale Bond van Werknemers in het Transportbedrijf* zich eveneens aan en ontstond de *Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel* (NBV). Iedereen die iets met vervoer te maken had of een voertuig

bestuurde kon nu lid worden van een en dezelfde organisatie, de NBV. Dit gebeurde binnen het NVV, maar bij de andere centrales deed zich dezelfde ontwikkeling voor.

De tweede belangrijke wet uit 1950 op het gebied van arbeidsverhoudingen was de Wet op de Ondernemingsraden. Deze wet leverde slechts een zeer slap aftreksel van de gedachten over socialisatie die al tientallen jaren in de vakbeweging leefden. Toch waren de bonden er toch heel blij mee: ze zagen de wet als een eerste stap.

In de tijd waarin wij leven wordt vaak nogal neerbuigend gedaan over links dat denkt dat de samenleving 'maakbaar' is, terwijl daartegenover de rechtse aanhangers van het liberalisme staan die inzien dat de hele samenleving beter af zou zijn als iedereen zijn eigen belang nastreeft. De jaren vijftig laten echter zien dat in die tijd ook christen-democraten en liberalen er heilig van overtuigd waren dat de samenleving maakbaar is. In ieder geval voor wat betreft het deel dat het leven van de arbeiders betrof. De geleide loonpolitiek is daar een zeer goed voorbeeld van. Van hogerhand werd jaarlijks bepaald hoe veel de lonen mochten stijgen en de regering deed er alles aan om te zorgen dat de loonstijging het door haar vastgestelde percentage niet zou overstijgen.

Naarmate de economie groeide ontstond echter druk op de lonen, die door de overheid niet in de hand kon worden gehouden. De groei vergrootte de vraag naar arbeiders, maar aan die vraag kon niet goed worden voldaan. Aanvankelijk bestond er angst dat het land te vol zou zijn en stimuleerde de regering de emigratie van honderdduizenden Nederlanders, maar binnen enkele jaren bleek Nederland niet vol te zijn, maar juist leeg. Er was in het bedrijfsleven grote vraag naar arbeiders, maar waar moesten die vandaan komen?

Een van de oplossingen was het aantrekken van mensen uit andere landen. In de jaren vijftig kwamen zo de eerste gastarbeiders naar ons land, maar bij lange na niet in voldoende mate. Hoewel het door de regels op het gebied van ontslag geven en nemen niet gemakkelijk was, probeerden ondernemers in deze situatie toch om arbeiders weg te lokken met hoger loon en gingen arbeiders daar soms graag op in. Die hogere lonen moesten dan wel onofficieel (zwart) worden betaald, want volgens de regels van het BBA mochten de lonen slechts stijgen met het percentage dat de regering voorschreef. De Rijksbemiddelaars en de regering begrepen natuurlijk ook wel dat er iets moest gebeuren, maar de diverse loonrondes die werden toegestaan, waren niet afdoende.

De lage lonen hielden de hele economie in hun greep. Ze veroorzaakten onder andere dat Nederland een achterstand opliep op technisch terrein. Waarom zou een ondernemer immers de moeite nemen om te investeren in moderne machines als de lonen toch laag waren? Op diverse plaatsen kwamen de arbeiders echter in beweging om hoger loon te bedingen. In de grensstreken was het nog mogelijk om naar België of Duitsland uit te wijken, maar de rest van het land kende deze optie natuurlijk niet. Zij moesten aan de baas gewoon om meer loon vragen, ook al mocht hij dat niet geven. Dat vragen of eisen gebeurde steeds meer, soms ondersteund door een staking zoals in 1955.

Op 31 maart brak een conflict uit bij de Gemeente Amsterdam en legden meer dan vierduizend mensen het werk neer voor loonsverhoging. De kwestie speelde al langer. Nadat over en weer voorstellen om tot een vergelijk te komen waren gedaan en hierover, tevergeefs, was overlegd, kwam de regering op 15 maart met een laatste compromisvoorstel. Dit voorstel werd door drie van de vier bonden afgewezen. De rooms-katholieke ARKA verklaarde dat het voor ambtenaren heersende stakingsverbod wel eens niet meer moreel houdbaar zou kunnen blijken. De erkende vakbeweging haalde hiermee de geest zagezegd uit de fles en in die atmosfeer was het voor de EVC op een vergadering van het trampersoneel eenvoudig met een voorstel te komen tot 24-uursstaking. Deze staking brak vrijwel direct na de vergadering uit en vond ook bij het niet-rijdend personeel grote weerklank. In de loop van die eerste dag sloten ook honderden arbeiders van de waterleiding, de reiniging, de gemeentelijke haven- en handelsinrichtingen en stratenmakers zich aan.

De staking werd bestreden door de officiële vakbeweging. Zo trachtte het NVV bij de remise Havenstraat zijn leden van de stakers af te scheiden, de NVV-functionarissen lopen langs de rijen stakers en roepen: 'NVV-ers, uitreden!!!' Er trad niemand uit ... De staking kwam ten einde toen werd beloofd, dat de eisen opnieuw in het Georganiseerd Overleg aan de orde zouden komen. De rancunemaatregelen (62 ontslagen) werden nog wel beantwoord met een korte staking bij Publieke Werken, maar pas in 1985, dus dertig jaar later, volgde eerherstel voor de oneervol ontslagen stakers.

In de vijftiger jaren was ruim tachtig procent van de staking spontaan. Stakers waren in deze periode vrijwel geheel op zichzelf aangewezen. De EVC bestond vrijwel niet meer, het OVB speelde slechts lokaal een rol van betekenis en de erkende vakbeweging weigerde categorisch om arbeiders te steunen die in verzet kwamen. De enkele keren dat een erkende vakorganisatie een staking uitriep, was als de spelregels van de heersende arbeidsverhoudingen door een ondernemer met voeten werden getreden. Zoals bij metaalbedrijf Hensen dat weigerde een ondernemingsraad in te stellen. Aanvallende stakingen die recht deden aan de wens van veel arbeiders op hoger loon voerde de vakbeweging niet. Dit beleid was op den duur echter niet vol te houden. Vakbonden hebben namelijk niet alleen belang bij erkenning door ondernemers en overheid, maar de basis van hun macht wordt uiteindelijk gevormd door de leden. Zonder tevreden leden zijn vakbonden bovendien van minder belang voor de gesprekspartners.

Het systeem doorbroken

De opwaartse druk op de lonen werd door het tekort aan mensen almaar groter en aan het eind van de vijftiger jaren braken stakingen uit die het rigide stelsel van arbeidsverhoudingen aan het wankelen brachten. In 1957 en 1958 kwam de regering met steun van de vakcentrales met een bestedingsbeperking die tot een toename van de werkloosheid leidde en voor veel andere arbeiders een achteruitgang van het reële loon betekende. Deze achteruitgang had een loonbeweging tot gevolg.

In september 1959 legden bijna vijfduizend grafici het werk neer, omdat de uitspraak van het *College van Rijksbemiddelaars* over hun nieuwe CAO te lang op zich liet wachten. De actie, die vooral in Amsterdam plaatsvond, kreeg geen enkele steun van de grafische bond. In 1960 vervolgden andere Nederlandse werknemers hun aanval op de geleide loonpolitiek. In januari van dat jaar staakten de chauffeurs van streekvervoermaatschappijen. Ze stredden voor een loonsverhoging, maar de maatschappijen wilden deze alleen geven als ze de verhoging in de tarieven mochten doorberekenen. Overal in het land vonden werkonderbrekingen plaats, maar de erkende bonden keerden zich tegen de acties. Na onderhandelingen tussen regering en busondernemingen (alle dochters van de NS) kwam de loonsverhoging er toch.

De spontane stakingen zorgden ervoor dat de bonden het roer om gooiden. Het eerst kwam dit tot uiting bij de grote bouwvakstaking van 1960. Toch was dit nog niet echt een aanvallende staking want, er werd 'slechts' strijd gevoerd voor uitvoering van een gemaakte afspraak. De bonden waren met de ondernemers een loonsverhoging overeengekomen, maar dezen weigerden de CAO te tekenen als ze de verhoging niet in de aanneemsom mochten doorberekenen. Dat mocht niet van de regering, maar de landsbestuurders durfden de loonsverhoging niet dwingend op te leggen. De bouwvakkers moesten toen voor de regering de kastanjes uit het vuur halen. Na twee weken staken door 40.000 bouwvakkers onder leiding van de drie erkende bonden, tekenden de aannemers alsnog.

In 1961 staakten zesduizend havenarbeiders, vooral in Amsterdam, tevergeefs voor een loonsverhoging. Zo vonden her en der acties plaats, die de erkende bonden onder druk zetten.

In november staakte zelfs het omroeperspersoneel voor loonsverhoging, onder leiding van een actiegroep, maar het mocht niet baten. In 1962 leek de stakingsbeweging, omdat er zo weinig werd bereikt, weer helemaal in te zakken, maar in het volgende jaar barstte de bom definitief.

Er vond een weken durende beweging plaats om de heersende loonstop te doorbreken. Op 1 juli had de KAB, in reactie op de ontwikkeling waarbij zwarte lonen werden uitbetaald en mensen aan het werk gingen bij koppelbazen, gesteld dat de lonen omhoog moesten. De arbeiders wachtten het overleg tussen bonden, werkgevers en politiek echter niet af. Vanaf 14 augustus begonnen de werfarbeiders van de ADM in Amsterdam uit onvrede over het feit dat arbeiders bij koppelbazen meer verdienden dan het vaste personeel een staking, die in het hele land navolging kreeg. Er waren overal actievergaderingen. De ondernemers deden daarop toezeggingen over een einde van het koppelbazenprobleem, maar dreigden de stakers ook met ontslag. Op 9 september gingen ADM en NDSM in Amsterdam reeds overstap en zegden illegale loonsverhogingen toe. Dit kwam die bedrijven op een civielrechtelijke rechtszaak te staan, aangespannen door de Metaalbond van de werkgevers, maar ook op een strafzaak, want ze hadden de wet overtreden.

Ook in andere bedrijfstakken (bouw, havens, grafici) kwamen mensen in beweging en uiteindelijk werd in de *Stichting van de Arbeid* een loonsverhoging overeengekomen. Op 7 november ging de regering met deze afspraak akkoord en gaf daarmee in feite de centrale loonpolitiek de doodsteek. De afkalving was trouwens al begonnen in 1959 met de invoering van loondifferentiatie per bedrijfstak.

De stakingen van 1960 en 1963, die een eind maakten aan de geleide loonpolitiek, leidden tot loonexplosies. Economisch was het duurder worden van de arbeid minder nadelig dan misschien lijkt. Dit dwong de Nederlandse ondernemers immers tot een inhaalmanoeuvre. In versneld tempo werd het productieapparaat vervangen door moderne machines. De productiviteit werd zo verhoogd, waardoor er minder arbeiders nodig waren. Voor werknemers die hun baan kwijt raakten, was deze economisch gezien gunstige ontwikkeling overigens minder prettig.

Inmiddels stegen de lonen met sprongen en in 1966 waren ze verdubbeld ten opzichte van 1960, terwijl de prijzen slechts met een kwart waren gestegen. De arbeiders, die slechts mondjesmaat hadden gedeeld in de groei van de jaren vijftig, traden nu de welvaartstaat binnen. Ook andere ontwikkelingen laten dit zien. De werkweek werd verkort van 48 naar 45 uur en in 1965 kwamen diverse sociale wetten tot stand, waardoor mensen verzekerd werden van een 'sociaal minimum'. Vanaf 1966 werd ook het zogenaamde 'vakbondstientje' een normale afspraak in CAO's. Dit tientje, dat na enkele tijd natuurlijk veel hoger werd dan tien gulden, was een bijdrage van ondernemers aan de vakbondskas. Op het eerste gezicht een eigenaardige verworvenheid, maar een die eens te meer laat zien hoe belangrijk een goede vakbeweging was in de ogen van veel werkgevers.

Het was echter niet alles goud wat er blonk. In de jaren tot 1965 daalde het aantal werklozen nog, maar door de uitstoot van dure arbeid steeg het weer. Deze stijging zou aanhouden tot midden jaren tachtig. De nieuwe werkloosheid was een gevolg van het feit dat het kapitaal zich terugtrok uit arbeidsintensieve sectoren en het nagenoeg verdwijnen van hele bedrijfstakken. Het waren de beginjaren van de neergaande lange golf in de economie. Een neergang, die door het opeisen van een groter deel van de economische koek door de arbeiders blijkt te zijn versterkt. Het begin van de economische neergang werd daarnaast begeleid door een politieke en culturele crisis. De jaren zestig zagen het begin van de seksuele revolutie, studentenrevoltes en massale protesten tegen de inmenging van westerse landen in de Derde Wereld, zoals de oorlog in Vietnam. Dit alles ging aan de vakbeweging als het ware voorbij.

Daarnaast leek het of de werknemers hun kansen bleven ruiken. Ze gingen door met op gezette tijden massaal het werk neer te leggen. Een goed voorbeeld daarvan is de bouwvakstaking uit 1966. Op maandagmorgen 13 juni werden op bouwwerken in Amsterdam door CPN'ers pamfletten uitgedeeld met de oproep voor een demonstratie. Wat was er aan de hand? Die dag zou worden begonnen met de verzilvering van vakantiebonnen, maar voor het eerst zouden de niet-georganiseerden twee procent administratiekosten moeten betalen. De uitbetaling zou 's avonds beginnen in een door de vakbonden gehuurde zaal aan hetzelfde plantsoen. De CPN had de mensen dus al vanzelf op de been. Zes- tot zevenhonderd bouwvakkers waren samengestroomd en de onvrede onder de voor het merendeel ongeorganiseerden ontladde zich al snel in schermutselingen met de aanwezige politieagenten. In de tussentijd was het bij de uitbetaling zelf ook tot vechtpartijen gekomen tussen arbeiders en vakbondsmensen. Amsterdam stond op zijn kop. De volgende ochtend stroomden duizenden bouwvakkers samen op het Jonas Daniël Meijerplein. Ze protesteerden tegen de twee procent inhouding en tegen het politieoptreden van de vorige avond. Tot laat in de avond bleef het onrustig in de stad. De CPN distantieerde zich van de rellen en was opgelucht toen de Amsterdammers weer aan het werk gingen.

Duidelijk was hier sprake van een 'wilde' staking, die zich bovendien meer tegen de vakbonden keerde dan tegen de ondernemers. Dergelijke stakingen zijn er vele geweest in de jaren tussen 1945 en 1970. De erkende bonden, waarvan de KAB in 1964 van naam was veranderd in *Nederlands Katholiek Vakverbond* (NKV), bleven vasthouden aan het overleg op hoog niveau met ondernemers en regering, maar het contact met de basis bleef erg wankel. Toen in 1951 een staking van bouwvakkers op het terrein van de Hoogovens uitbrak, constateerde een agent van de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD) die daar een rapport over schreef, dat het niet vreemd was dat de arbeiders in staking gingen. Ze stonden immers alleen; de erkende bonden dreven ze als het ware in de handen van de EVC door niet naar de mensen te luisteren. Aldus deze bij de stakers spionerende geheim agent. Het NVV ging in die jaren zelfs zover in het pogen te bewijzen dat de organisatie gezagsgetrouw was en in ieder geval niets van opstandigheid wilde weten, dat werd samengewerkt met de BVD. Vanaf 1956 toen de Russen een inval deden in Hongarije, was het lidmaatschap van het NVV voor communisten zelfs verboden.

Toch begreep men binnen het NVV ook wel dat de wensen van de gewone leden niet straffeloos konden worden genegeerd. Binnen bijvoorbeeld de metaalbond kwam men daarom tot initiatieven die de afstand tussen leiding en leden moest verkleinen, het bedrijvenwerk. Het algemene beeld van de jaren vijftig en zestig kunnen we echter beter illustreren met de uitspraak van een Amsterdamse havenarbeider, zoals die door de socioloog Ter Hoeven in 1963 werd opgetekend: 'het grootste gros wil niks van de bond weten. Deze mensen zeggen: de bestuurders roken dure sigaren van mijn centen.'

Een alternatief bestond er voor kritische werknemers echter niet. De EVC was in 1964 stilletjes opgeheven en het OVB bleef niet meer dan een lokaal georiënteerde organisatie. Wel richtten arbeiders steeds vaker een categorale vakorganisatie op uit onvrede met het beleid van de grote jongens. Ook kwamen actiecomités tot stand doordat arbeiders die niet aan de leiband van de bondsbesturen liepen, activiteiten ontplooiden voor verbetering van de arbeidsomstandigheden of tegen bedrijfssluitingen.

Een dergelijke actiecomité speelde een grote rol in 1969 in de Groninger strokarton. In de jaren 1967-1968 werden hier drie fabrieken gesloten, wat reden was tot de oprichting van een actiecomité. In september 1969 stelden de arbeiders van *Union* in Oude Pekela – waar het wel goed ging – looneisen vanaf 25 gulden per week en dat leidde tot een 24-uursstaking op 22 september. De *Algemene Bedrijfsgroepen Centrale* van het NVV wilde niets met de stakingen te maken hebben en een bestuurder verlaagde zich zelfs tot de volgende uitspraak: 'Men is in Oude Pekela vrij links georiënteerd en richt zich tegen het industriekapitaal. Het

ontwikkelingspeil schijnt daar vrij laag te zijn en het aantal BLO-kinderen vrij hoog.’ Het NVV kon vervolgens niet anders dan degene die deze uitspraak deed overplaatsen. Uiteindelijk eindigde de stakingsbeweging met een compromis.

In de hele kapitalistische wereld nam in deze jaren het arbeidersverzet met sprongen toe. Een verklaring hiervoor kunnen we vinden in het toegenomen zelfvertrouwen van arbeiders, door de in eerdere jaren behaalde overwinningen. Daarnaast speelden de dreigende massaontslagen die, bijvoorbeeld in Nederland in 1967 begonnen, een rol. Deze waren een voorafschaduwning van het teruggrijpen van de macht door het kapitaal. Inmiddels steeg de stakingsactiviteit tot een peil dat sinds decennia niet meer was voorgekomen.

Het hoogtepunt hier vond plaats in 1970. Nadat eerst de metaalarbeiders in Rotterdam en omgeving in augustus het werk hadden neergelegd gingen ook de havenarbeiders in staking. Aanvankelijk steunde de *Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel* (NBV) van het NVV de staking, maar reeds na enkele dagen liet zij de arbeiders in de steek. Op 2 september trokken tienduizend stakers op naar het gebouw van de NBV om deze bond met inachtneming van een minuut stilte symbolisch te begraven. Gedurende een paar weken stond Nederland op zijn kop. De burgemeester van Rotterdam, de PvdA’er Thomassen, zag de hand van Chinese communisten in de staking, er gingen geruchten dat het leger zou ingrijpen en de leider van de PvdA, Joop den Uyl, kwam de stakers vertellen dat het echt gekkenwerk was om 75 gulden per week meer loon te eisen. Toch hielden de havenarbeiders het tot 15 september vol. De staking werd niet gewonnen, maar wel kregen de stakers een door de *Stichting van de Arbeid* beloofde uitkering ineens van vierhonderd gulden. Het hek was nu echt van de dam, want in meer dan honderd bedrijven legden 30.000 arbeiders het werk neer. Deze beweging ging als een golf over het land en werd bekend onder de naam ‘400-gulden acties’.

De bonden leken hun greep op de arbeiders volledig kwijt en er moest dus iets gebeuren om deze greep terug te krijgen, wilde de vakbeweging haar geloofwaardigheid niet helemaal verliezen.

Literatuur

Paul Coomans, Truike de Jonge & Erik Nijhof, *De Eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948*, Groningen: Tjeenk Willink 1976

John Kenneth Galbraith, *Wereldeconomie in deze eeuw. Verslag van een ooggetuige*, Baarn: Sesam 1995 (oorspr. 1994)

P.J.A. ter Hoeven, *Havenarbeiders van Amsterdam en Rotterdam. Sociologische analyse van een arbeidsmarkt*, Leiden: Stenfert Kroese 1963

Hugo Klooster, Jeroen Sprenger & Vincent Vrooland, *Het blauwzwarte boekje. Van beroepsorganisatie naar bedrijfsorganisatie*, Barendrecht: Vakbondshistorische Vereniging 1986

OVB, *30 jaar, 1948-1979*, Rotterdam 1983

Ad Teulings & Frans Leijnse, *Nieuwe vormen van industriële aktie. Arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland*, Nijmegen: SUN 1974

Sjaak van der Velden (red.), *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970*, Amsterdam: Vakbondshistorische Vereniging/Aksant 2005

Sjaak van der Velden, ‘Geheim agent verdedigt arbeidersbelangen. De bouwstaking van 1951’, in: *Onvoltooid Verleden. Kwartaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, nr. 20, december 2004, p. 11-18